

MINERI !. PROLETERSKE BRIGADE

8. februar 1943, selo D. Ričica, kod Bugojna.— Počela je IV neprijateljska ofanziva.

Već jedanaest dana naša 1. proleterska divizija neprekidno maršuje iz centralne Bosne na izvršenje novih zadataka koje je postavio naš vrhovni komandant drug Tito.

Moj dosadašnji 6 (Beogradski) bataljon, posle demonstrativnog napada na selo Klačnicu kod Banjaluke 27. januara, povukao se u selo Kamenicu, odakle smo 29. januara u 4 časa krenuli na težak i naporan put. Marš-ruta: Jošavka — D. Šnjegotina — pl. Uzlo mac — Savići — Borci — Šiprage (dolina r. Vrbanje) — Imljani (na visoravni Petrovo polje) — r. Ugar — Meline — Dedići — Vitovlje — pl. Vlašić — Goleš — pl. Komar — Skakavci — Jagodići — pl. Rudina — D. Ričica.

Najzad, posle jedanaest dana i noći teškog i napornog puta preko planina, brda i reka, kroz siromašna planinska sela, gde nismo imali ni prenočišta ni hrane, spustili smo se u dolinu gornjeg toka Vrbasa.

U 8 časova komandir čete Nećiforović saopštio mi je naređenje štaba bataljona da sam prekomandovan u pionirski vod 1. proleterske brigade ili, bolje rečeno, u minerski vod, jer smo mi borci obično tako nazivali ovaj vod koji se svojim akcijama u miniranju, u okviru dejstva i borbi 1. brigade, proslavio. Postao sam miner slavne brigade. Sa mnom je prekomandovan i Momir Šušić,¹ Romanijac, iz 1 čete 6 (Beogradskog) bataljona.

Rastanak od starih drugova iz bataljona bio mi je težak. Sa njima sam prošao kroz razna iskušenja. Kroz tri ofanzive borio se po Srbiji, Sandžaku i Bosni, po Posavini, Kosmaju,

¹ Radnik, rođen 1921. u selu Kusače, kod Han-Pijeska. Na početku ustanka stupio je u Romanijski partizanski odred, kojim je komandovao Slaviša Vajner Čiča.

Rudniku, Zlatiboru, na Sjenici, oko Foče, Goražde, Rogatice, na Drini, po istočnoj Bosni, Hercegovini, u velikom maršu — pohodu za Bosansku krajinu. Ostavljao sam desetinu kojom sam komandovao celu godinu.

Rečeno mi je da sam prekomandovan zato što sam zbog ranjavanja i iscrpenosti u nemogućnosti da i dalje izdržim teške napore koji stoje pred bataljonom. Ovo objašnjenje nije mi bilo baš ubedljivo. I na novoj dužnosti me čekaju gotovo isti napori.

14. februar, selo Krupa kod G. Vakufa. Usput, dok smo išli ka selu Krupi gde su bili štab 1. divizije i štab naše brigade, Šušić mi je pričao o životu i radu pre rata i o tome kako je stupio u Romanijski partizanski odred početkom ustanka 1941.

U selu Krupi naše jedinice se nalaze već sedam dana. Odmaramo se i obezbeđujemo štab brigade. Cesto sam na straži. U novu sredinu sam lepo primljen. Komandir voda je Jovan Vujović Mušmula, rudar iz Trepče, rodom iz Hercegovine. Na ovu dužnost došao je iz Rudarske čete Kraljevačkog bataljona. Politički delegat je Bora Jovanović student, rodom iz sela Martinaca kod Sremske Mitrovice.²

Danilo Lekić Spanac komandant brigade, Mijalko Todorović Plavi, politički komesar, Dušan Korać zamenik političkog komesara i drugi iz štaba brigade po ceo dan i noć nešto rade, diskutuju, često idu na konferisanje u štab divizije. Kada se otuda vrate, obično su zamišljeni i ozbiljni, vide se da su o nečem vrlo ozbiljnom razgovarali.

Juče sam bio u brigadnoj bolnici u selu Zdimci više G. Vakufa. Išao sam da obidem ranjene drugove iz Beogradskog bataljona. Po povratku sam svratio do štaba divizije i sreo se sa svojim starim komandantom Kočom. Bio je raspoložen i nasmejtan. Razgovarali smo o mnogo čemu, a najviše o Srbiji, o našoj Posavini, o danima kad sam ga kao kurir pratio po Posavini i oko Beograda. Dok smo razgovarali, naišao je i drug Fića, politički komesar divizije. I s njim sam se pozdravio kao sa starim znancem.

Danas sam bio u G. Vakufu. To je mala bosanska kasaba, na gornjem toku Vrbasa koji je ovde mali, širok jedva 5—10 metara, a dubina mu pri najvećem vodostaju ne prelazi jedan metar, tako da se može svuda pregaziti. Dalje prema Bugojnu i D. Vakufu je nešto širi i dublji, ali ne toliko da se u slučaju

² Bio je borac Posavskog partizanskog odreda, a zatim 6 (Beogradskog) bataljona.

potrebe ne može gaziti. U G. Vakufu su kuće male, građene mahom od lakog materijala, ima ih dosta od drveta, samo je poneka od kamena i cigle. Nalazi se u uzanoj dolini (Skopljanskom polju) kroz koju prolaze automobilski put i pruga uskog koloseka.

U gradu sam sreo drugove iz štaba divizije i štabova 1. proleterske, 3. krajiške i 3. sandžačke brigade. Boća, kurir u štabu naše brigade pokaza mi, pred zgradom bivšeg sreskog načelstva, Savu Kovačevića, komandanta 5. crnogorske brigade koji je padao u oči onako snažan, sa dugim brcima i šubarom na glavi, sa velikom crvenom petokrakom, opasačem, uprtačem, oficirskom torbom, dogledom i velikim »mauzerom« u drvenoj futroli.

15. februar 1943, Solakova Kula. Jutros u 8 časova izvršili smo pokret iz sela Krupe i posle desetočasovnog napornog marša preko mnogih sela i velikih brda, ogranaka planine Vranice, sela Šcipe, stigli u muslimansko selo Solakovu Kulu, baš kada je hodža sa visokog minareta pevao. Razmešteni smo po kućama. Od brigadne intendature naš ekonom Labud Milić dobio je 30 kg duvana u listu. Kažu da je poslala 2. proleterska brigada koja je u Imotskom zaplenila 15 vagona najfinijeg hercegovačkog duvana. Svi smo dobili preko kilograma. Jedan deo dao sam mom domaćinu koji mi je sav duvan izrezao na mašini, sitno kao svila. I ostali borci isto su učinili. Umor je učinio svoje. Brzo smo pospali, bez večere, gladni.

16. februar 1943, selo Tuhović. — Iz sela Solakove Kule krenuli smo u li časova. Marš-ruta: selo Podhum — Višnjevica — Trešnjevica — Bulatovići — Tuhović. Celim putem kiša nas je pratila. Put je bio težak — pešačka staza, a teren ispresecan. Uzbrdo, nizbrdo — život da se smučti, činilo mi se da ovim mukama neće biti kraja.

21. februar 1943, selo Trešnjevica. — Naša 1. brigada je 17. februara stigla u selo Repovci, u kome su smeštena tri naša bataljona. Kroz ovo selo koje leži na obroncima planine Bitovnje, prošli smo i juna prošle godine. U njemu su još ostale porušene kuće — trgovni neprijateljskog bombardovanja. Tu smo ostali do 18 časova, a zatim smo produžili za Bradinu. Naša brigada napadala je neprijatelja na širokom frontu od železničke stanice Raštelica do stanice Brđani. U prvom napadu naši su zauzeli železničku stanicu Raštelicu i Ivan sedlo. Naš 4 (Kra-

ljevački) bataljon, kome je bio pridodat naš vod, imao je zadatak da zauzme Bradinu sa jakim utvrđenjima koju je branila jedna četa Talijana. Prvi napad nije uspeo. Naš minerski vod je imao zadatak da poruši železničke instalacije na stanici Bradina, zupčanu prugu, delimično sruši tunel u Bradini i poruši vijadukt »Lukač« na pruzi kod stanice Brđani. Pri polasku na miniranje pruge, južno od železničke stanice Bradina, poginuo je Momir Sušić. Išli smo uporedo, noseći eksploziv u vreći. Spuštali smo se po snežnoj stazi iz sela Gornja Bradina, ka stanici Bradina, gde su se Talijani utvrdili u armiranim bunkerima. Dok je kolona našeg minerskog voda žurila ka Bradini, u kojoj je »ključalo kao u loncu«, Italijani su se žilavo branili. Grmljavina minobacača, ručnih bombi, pomešanih sa mitraljeskom i puščanom vatrom, razlegali su se bradinskom dolinom. Rafali svetlećih mitraljeskih zrna koji zasuše našu kolonu, primoraše nas da skrenemo sa prtine u besputnu šumu koja se okomito spuštala ka pruzi. Dok smo se jedva spuštali niz ovu šumu Sušić mi tiho reče da mu nije dobro, ima temperaturu, da drhti, trese se u groznici.

— Pa, što nisi ostao gore u selu — dobacujem mu.

— Trebalo je, ali sam se plašio da će drugovi reći da sam kukavica — odgovori mi jedva čujno.

Najednom nešto planu, zasvetli mi pred očima, zabruja u ušima i prekide Momirove reči: »Majku mu, ubi...«

Tupi pad tela i ispušteni kraj vreće sa eksplozivom jasno su mi govorili da je prestalo da kuca još jedno srce proletara, Čičinog Romanijca Momira.

Sahranili smo ga u Bradini, u crkvenoj porti u neposrednoj blizini kuće u kojoj je rođen najveći izdajnik hrvatskog naroda Ante Pavelić.

Pošto noćni napad nije uspeo, povukli smo se u G. Bradinu, s tim što su ostavljena jaka obezbeđenja oko italijanskih utvrđenja. Neprijatelj je bio odsečen od garnizona u Konjicu i u toku dana, 18. februara, pokušao je da se probije. Pošto u tome nije uspeo, a nije imao nikakve veze sa ostalim svojim jedinicama, predao se. Bilo ih je oko 80.

Uveče, 18. februara, naš vod je pošao da ruši veliki vijadukt »Lukač«. Italijani su ga napustili bez borbe. I prošle godine u junu, kada su naše glavne snage nastupale iz istočne Bosne za Bosansku krajinu, naš vod je porušio ovaj isti vijadukt, dužine oko 80, a visine oko 40 metara. Strah je čoveka da sa njega pogleda u provaliju. Posle prošlogodišnjeg rušenja,

železnički saobraćaj na pruzi Sarajevo — Mostar bio je prekinut dva i po meseca i za neprijatelja je to bio veliki udarac.

Počela je priprema za rušenje. Eksploziva, kapsli i štapi na imali smo dovoljno. Vijadukt »Lukač«, gorostasni čelični div na pomenutoj pruzi ležao je nad provalijom, svim potokom koji u vreme topljenja snega sa Prenja nabuja sve do lukova okomitih nadole. Nije bilo potrebe za proračunom količine eksploziva, jer je to učinjeno prilikom prošlogodišnjeg rušenja.

Radili smo brzo. Mine — eksploziv su postavljali isti drugovi koji su radili i prošle godine. Pera Gračanin, Dušan Vrić i Košta Stanić pod neposrednim rukovodstvom vodnika Mušmule. Kad je sve bilo gotovo Mušmula je komandovao da se sklonimo u tunel, nedaleko od vijadukta, prema Bradini. Čula se komanda »pali!« i bat koraka drugova koji su žurili da se sklone u tunel. Ubrzo i njih četvorica, pod svetlošću baterijske lampe, zadihani uđoše u tunel. Tajac, a zatim jaka svetlost obasja tunel. Strahovita eksplozija, pa se sve utiša. Dim je gušio. Jurnuli smo napolje i potrčali prema vijaduktu. Čelična grdosija ležala je napola slomljena, nadvijena nad provalijom. Mušmula je psovao, bio je ljut.

— Nije trebalo štedeti eksploziv, slušam ja Kostu — »nemoj istu količinu eksploziva kao lane, otići će on i sa manje«. A eto ti sada, moj Kojo — govorio je komandir.

Ovo je dobro došlo starom Pajini koji sa osmehom reče:

— E moj Mušmula, moj gromovniče, gde ti poslušaj ovu ličku benu...?! I ti slušaj toga jadu, moj komandire, moj sokole, »mušmulo« moja slatka!

Nasta smeh. Očito odobrovoljen, Mušmula naredi da se vijadukt dokrajči.

Ne potraja dugo, a Košta raportira komandiru da je sve spremno za paljenje mina. Opet Mušmulina komanda da se sklonimo i da se pale mine. Sve se ponovi: svetlost, eksplozija, dim i trka do vijadukta.

Do malopre neukrotivi gvozdeni div ležao je u dubokoj provaliji. Skrhana su mu krila. Neće služiti neprijatelju.

— Jadikovaće Švabo za tobom, željezna lukačino moja — pozdravi ga Pajo.

Vratili smo se u Bradinu. Tu smo videli armirano-betonske bunkere na spratove, mrtve Talijane u dvorištu i bunckerima kasarne — utvrđenja. Da su imali i malo hrabrosti, mogli smo ih tući i haubicama, ali ovo čudo mislim da bismo teško

zauzeli. Trebalo je imati srce i »stisnuti petlju« pa ostati u bunkeru koji napadaju »ljuti« partizani. Prenoćili smo u G. Bradini.

Sutradan, 19. februara, minirali smo železničku stanicu Bradinu, skretnice, prugu na stanici i tunel koji nije srušen. Trebalo je više eksploziva, a mi ga nismo imali. Posle toga krenuli smo u Repovce, gde smo od 4. bataljona primili zarobljene Talijane i naše ranjene drugove koje su iz Bradine pre. i. eli Talijani do sela Trešnjevice. Talijani nam pokazaše fotografije sa kojih se smeju njihova vesela deca i žene. Tuku se dosta dobro dok su u bunkerima, dok ih štiti beton, kamen i čelik, a kad osete da su sami, predaju se i evo, sada, pokazuju fotografije govoreći: »Mama mia, io sinjori, pikoline! Io komunista! Porko Dio Musolini — Hitler«. Da, sada su im oni krivi, a dok su bili u bunkerima ubijali su nas. Poginulo je i ranjeno u Bradini više naših drugova.

Svi zarobljenici smešteni su u jednu kuću, u sobu nad podrumom. Čuvala ih je straža. Obezbeđivali smo ih kao i naš štab brigade. Mirno su spavali! Bili su nezadovoljni hranom.

— Treba im ispeći janjca, as ti gospu, — dovikuje Marijan Rubelj.

20. februara dobili smo naređenje od štaba brigade da sa zarobljenicima postupamo dobro, bez maltretiranja; da im se ne oduzima i zamenjuje odeća i obuća za naše poderano, da im se ne diraju lične stvari, nakit i novac, a oficirima da vratimo lično naoružanje bez municije. Ovo naređenje nas- malo iznenadi i naljuti.

— Eto, do juče »krvavi fašisti« a sada ne smeš ih ni taknuti, čak gospodi oficirima vratiti pištolje — negoduje Vrzić.

Hteli, ne hteli, naređenje je izvršeno, iako ne u potpunosti, ali ipak na zadovoljstvo i nas i Talijana. Kapetan Salvatore, komandir zarobljene čete, nalickan i uvek izbrijan, snishodljivo se smeši i klanja pri susretu s nama.

Ceo dan smo se odmarali, obezbeđujući štab brigade i čuvajući Talijane. Pred mrak je održana vodna konferencija, na kojoj je analizirano izvršenje zadataka u akcijama na Bradini i Lukaču i držanje boraca u tim akcijama, a posebno naš stav prema zarobljenim Taljanima.

Ujutro 21. februara oko 9 časova naišli su neki bataljom 2. brigade, tako bar rekoše, koji su navodno dobili naređenje

da presvuku Talijane. Mi smo im se suprotstavili i tražili intervenciju štaba brigade. Posle priličnog natezanja i intervencije štaba, uspele smo »da zaštitimo« Talijane.

Današnji dan osvanuo je sunčan i prilično topao za ovo godišnje doba. Proleće je dolazilo mnogo ranije nego što smo očekivali. Sneg je još tu i tamo pokrивao zemljište.

Ovaj dan, čini mi se, neću nikada zaboraviti. Bilo je 15.55 časova, odnosno 5 minuta do 4 časova po podne, kada je ovo malo selo Trešnjevicu koje leži na jednoj kosi na obroncima planine Bitovnje, bogatoj čuvenim trešnjama, nadletela »roda« i napravila krug. Sedeo sam na pragu kuće, grejući se na prolećnom suncu i videći je kako kruži nad selom, rekoh: »Sada će doći štuke«. Setih se da je komandir naredio da se svi koji smo nepotrebni sa teškim ranjenicima povučemo u šumu, nedaleko od sela, i pokajah se što ne poslušah komandira. Sada je bilo kasno.

Nije prošlo ni 15 minuta, a na nebu se ukazaše tri »štuke« koje nad Bitovnjom formiraše poredak za napad i jedna za drugom, na odstojanju, ustremiše se pravo na selo. Nisam imao vremena da pobegnem. Naime, nisam mogao da verujem da je neprijatelj tačno znao da se u selu nalazi štab brigade, ili možda neki već štab, ali po svemu sudeći neko ga je obavestio, inače bi pre tukao veća sela bliža pruzi: Bradinu, Repovce, Višnjevicu, a ne ovo mestance.

Prodorno zavijanje sirena na krilima prve »štuke« koja se izdvoji iz grupe prosto me prikova za stepenište zgrade ispred koje sam sedeo. Da li od straha ili preterane hrabrosti, tek ja tu ostadoh gledajući kako iz crne nemani ispadoše dve bombe koje u zaglušujućoj huci poleteše, čini mi se, pravo na mene. Zadrhta zemlja, pade mi mrak na oči, sunce se pomračilo. Imadoh snage da legnem na stepenice. Prolomi se eksplozija — jedna pa druga, a zatim mitraljeski rafali iz druge dve »štuke« koje tada nisu istovarile svoj smrtonosni tovar, već su gađale borce koji su bežali iz sela. Kad otvorih oči, spazih ponovo »štuke« kako prave krug za drugi nalet i upola porušenu kuću u kojoj je bila desetina Pere Gračanina i zarobljeni Talijani. Culo se zapomaganje, vika. Neko je tražio pomoć. Drugovi iz moje desetine jurili su niz stepenice i pored mene bežali niz brdo, dalje od sela, od smrti. Stajao sam kao ukopan. Druga »štuka« je pikirala. Naide delegat Bora, idući nogu pred nogu niz stepenice, i po-zva me da pođemo. Skočih, uhvatih ga pod ruku i gotovo noseći ga, u dva-tri koraka dojurismo do vrata

podruma kamene zgrade u kojoj je bila moja desetina. Ostadoh na vratima, dok Bora uđe unutra. Na njega nalete vučjak koji je cvileo i drhtao i umalo ga ne obori. Bombe su letele pravo na kuću u kojoj smo bili sada nas dvojica sa psom koji se skupio pred mojim nogama. Uletoh i ja u podrum. Tu odmah do nas ponoviše se dve zaglušujuće eksplozije. Prašina, dim i malter padali su na Boru, vučjaka i mene, zbijene u uglu podruma. Kada se malo rasčisti ugledah vedro nebo i tri čelične ptičurine koje su i po treći put uzimale zalet, spremajući se da istresu smrtonosne ostatke tovara na ovo seoce.

Ponovi se ono što se već dva puta zbilo. Zemlja je podrtavala, a vučjak je besno zavijao podupirući svojim telom vrata podruma, u kome su bila naša tri gola života, nemoćna protiv tih »nebeskih nemani« koje su se nemilosrdno obračunavale sa nama i nedužnim civilnim stanovništvom. Svoj piratski napad »štuke« su završile mitraljeskim rafalima i nadvijanjem krila levo — desno, i verovatno snimajući rezultate svog pohoda. A zatim su odletele put Sarajeva.

Tišina. Noć se bližila. Lelek i suze nad selom. Kuća do naše, udaljena dva metra, bila je direktno pogođena sa dve bombe i sravnjena sa zemljom. Naša je ostala neoštećena.

Bora i ja pohitasmo na put koji je prolazio između dva reda od dvadesetak kuća ovog sela, u kome je od ovog bombardovanja našlo smrt više građana sela kao i naših boraca i zarobljenih Talijana. Odmah tu do naše kuće ležao je teško ranjen jedan seljak, nad kojim je kukala i zvala u pomoć mlađa žena, obučena u pantalone sa većim turom od grubog sukna.

Nešto me vuklo kući u kojoj su bili Talijani, pred kojom sam na straži pre nepun sat ostavio Ivu Rubelja, mladića iz Dalmacije, još dečaka sa očima plavim kao more i uvek veselim. Nije mu nikada ništa bilo teško. Kuća je srušena, bilo je i živih Talijana, neki od njih su preturali po ruševinama, neki su plakali. Zatekosmo jednog koji se nadneo nad jednim ranjenim zarobljenikom, kome beše razmrskan grudni koš, stomak iskidan, creva rasuta. Trzao se u poslednjem ropcu. Talijan nad njim plakao je, čupao kosu i udarao u glavu — vikao na sav glas: »Porko Madona! Porko Dio! Io tuto macare fašisto, Mussolini — Hitler porko Dio«.

Kukao je za bratom koji osta tu, u brdovitom seocetu ispod Bitovnje. Ostaše još mnogi od njih. Od 80 zarobljenih Talijana skupili smo oko 50, od kojih 14 ranjenih. Eto, njihovi

saveznici su ih kaznili što su se »dobro borili«. Bilo mi ih je žao. Bili su utučeni. Gledali su zaprepašćeno.

Tražio sam mog milog Ivicu, ali ga nigde nije bilo. Vraćali su ise i oni koji su izbegli bombardovanje, ali bez Ivice. Kada je doletela prva bomba viđen je na stražarskom mestu, na pragu kuće sa zarobljenim Talijanima. Tu je, u selu trešanja, daleko od rodnog sela Mitla kod Splita, ostao zajedno sa ostalim poginulim drugovima, meštanima i zarobljenim Talijanima.

6. mart. 1943. — Selo Seoce, ispod planine Vraniće. Naša brigada, posle neuspelog pokušaja noću 19/20. februara da zauzme Konjic, ponovo je usiljenim maršem vraćena sa Ivan-sedla, Bradine i Konjica u dolinu Vrbasa, za napad u bok nemačkih snaga koje su danima napadale na ovom pravcu ka Prozoru i dolini Rame.

Pokret iz Trešnjevica izvršili smo 22. februara. Naš vod je određen da prati i obezbeđuje brigadnu bolnicu. Ranjenike su nosili zarobljeni Talijani i mobilisani seljaci. Kolona je sporo odmicala. Teren je bio jako ispresecan velikim i oštrim udolinama, pokrivenim kestenovim šumama. Sneg se topio, a put je bio težak i klizav. Teže mi je bilo sada nego kad smo ovim istim putem pre nedelju dana išli za Bradinu. Zanoćili smo u kestenovoj šumi ispod sela Podhuma. Noć je bila vedra, mraz je stezao, hladnoća se uvlačila u telo i probijala do kostiju. Ranjenici su jaukali, tražili topli smeštaj. Ložili smo vatre.

Već je treći dan kako smo sa ranjenicima u ovoj kestenovoj šumi kraj sela, u koje smo smestili samo najteže ranjenike. Neprijateljska avijacija je po ceo dan kružila, izviđala, tražila nas i bombardovala sela, narod, nas borce, ranjenike.

Danas, 24. februara, hirurška ekipa naše divizije, na čelu sa dr Đurom Mešterovićem, vršila je hirurške intervencije nad ranjenicima naše brigade. Prisustvovao sam operaciji Nikole Bubala, zamenika komesara Rudarske čete Kraljevačkog bataljona, koji je ranjen u desno plućno krilo. Kroz grudni koš na desnu plećku izišlo mu je parče minobacačke granate.

Dura je radio mirno bez nervoze, a asistirali su mu Ivo Popović Dani i Seka Vičentijević. Rana je bila velika, osećao se zadrž, zaudarao trulež. Oko rane plavilo se meso. Gangrena. »Moramo mu pomoći« — brišući znoj sa čela veli doktor Dura. Miloš Plećaš i Košta Stanić pomagali su Đuri — držali su Bubalu noge i zdravu ruku. On je herojski podnosio rez koji je sekao ne samo trulo, već i živo tkivo. Probijao ga je samrtnički

znoj, ali je bez jauka podnosio, samo bi katkad škrgutnuo zubima.

— Junak je ovo, ni »jao« da kaže. E Bubalo moj, sila si ti! Hoću da te slikam, nek večno ostane sećanje na tvoje rane — reče doktor Dura. Kad mu prinesoh ranac izvadi aparat i snimi Bubala.

Za vreme operacije Bubalo je teško disao. Videla su mu se krvava pluća. Ulazna rana postala je veća od izlazne, Dura je odvajao tkivo zahvaćeno gangrenom od zdravog.

— Eh moj druže Bubalo, neka ti je sretna rana, sila si bio, junački si sve podneo — reče sa uzdahom Dura i spusti se kraj nosila.

Bubala smo preneli u jednu kuću, tu odmah do šume, smestili ga na dosta slame i nabavili mu porciju toplog mleka koju je u slast popio. Odmah je zaspao.

Ponoć je prošla, bližilo se jutro 25. februara. Bio sam razvodnik straže, kad me iz dremeža kraj vatre pred kućom u kojoj je ležao operisan Bubalo trže njegov prodorni krik: »Napred drugovi, juriš, pobeda je naša; ma ...« — i ne završi zadnje reči pade na prag. Skočih do njega i počeh da ga dižem i zovem dežurnu bolničarku koja je tu kraj njegovog ležaja zaspala od umora. Bolničarka i još neki drugovi pomogoše da Bubala prenesemo na ležište. Bio je u agoniji, sa velikom temperaturom. Teško je disao i nešto nerazumljivo šaputao. Zdravom rukom pokuša da otrgne zavoje, teško uzdahnu i klonu.

To su bili zadnji trenuci života ovog divnog druga, komuniste, rudara, heroja iz Like, nezaboravnog Mušmulinog i Vričićevog druga iz rudnika Trepče i Rudarske čete. U svitanje borci su nemo stajali kraj groba i posmatrali mrtvog Bubala. Komandir Mušmula naredi da se otpeva Lenjinov marš: »Vi padoste žrtvom i dadoste sve ..« a zatim komandova počasnu paljbu.

Gledao sam Mušmulu, tog koštunjavog, čvrstog gorštaka, prekaljenog ratnika, opaljena lica sa kojeg se skotrlja nekoliko suza za voljenim drugom.

Posle sahrane Bubala izvršili smo pokret. Prebacivali smo ranjenike. Nosili su ih Talijani na nosilima. Žalili su se da im je teško, padali pod teretom, bacali nosila. Zapretili smo im da ćemo ih streljati ako i dalje budu tako nepažljivi prema ranjenicima. Pomagali smo im jer im je stvarno bilo teško. Bili smo iscrpeni. Put je bio težak, prosto nesavladljiv. Avioni su kru-

žili, bombardovali sela, šume, kolone jedinica u pokretu. Nas nisu приметили. . .

Borba na svim položajima dostigla je vrhunac. Priča se da je na ovom prostoru koncentrisano mnogo naših snaga i svi teški ranjenici Centralne bolnice — oko 4.000. A neprijatelj je pokušavao da se i po cenu velikih žrtava probije u dolinu Rame i dalje u dolinu Neretve.

Ceo dan, 26. februara, odmarali smo se sa ranjenicima u šumi. Dolazili su sa svih frontova. Već nekoliko noći naše snage su napadale Konjic koji se uporno branio. Držali su ga Talijani, a pomagali su im jurišni odredi vojvode Đurišića koji su pristigli iz Crne Gore da bi pomogli svojim saveznicima.

Sutradan u svitanje nastavili smo pokret sa ranjenicima. Bolnica je svuda — u šumi, u seoskim kućama, kolibama, na putu, na maršu, na nosilima. Slika iz prethodnih dana ponavlja se. Talijani, nosioci ranjenika premoreni su, iscrpeni.

Smestili smo se u selu Kruščica. Ovdje su uslovi bili bolji nego i u jednom mestu od Trešnjevica. Samo da ne doživimo Trešnjevicu. Naređeno je da se Talijani vrate u prethodni bivač, da bi preneli nove ranjenike koji su tamo pristigli. Oni su negodovali — trebalo je prevaliti put od nekoliko sati hoda tamo, a opet natrag uz »Isusove muke« i naprezanja.

I ceo dan 28. februara odmarali smo se kraj ranjenika u šumi više sela. Najteži su ostali u kućama na kraju sela. Stigli su novi ranjenici iz Budišnje Ravni. Perina desetina se odmarala, umorni Talijani spavali. Prošle noći pobegao je nalickani kapetan Salvatore. Nagovario je i neke vojnike Talijane, ali ni jedan nije pošao s njim.

Prođe i poslednji dan ovog zlokobnog meseca, meseca natčovečanskih muka i patnji kroz borbu i marševe.

U poslednje vreme hrana je bila vrlo slaba, ali nam je danas Romano spremio bogatu večeru: masnu ovčiju čorbu sa dosta krompira, gustu kao paprikaš, sa parčetom proje. Odavno nisam ovako slatko jeo.

1. mart. — I danas smo ostali u istom mestu — osigurali smo ranjenike. Jedna naša patrola sa ekonomom išla je u selo Crni Vrh, u rekviziciju, jer nismo imali hrane. Nema ko da nas snabdeva, nema naše pozadine, naše vlasti, mora se ovako.

2. mart. — Situacija kao i prethodnog dana. U 16 časova izvršili smo pokret sa ranjenicima. Opet muke i napori.

»Da li je bolje ovdje ili na frontu? Ko će to znati? Tamo se gine, gine se i ovdje. Tamo ubijaš i ti, a ovdje bježiš, kriješ se u šumu, u špilje, jazbine ko zvijer. Čudno vrijeme, ali moraš vojevati, nema se kud« — sam sa sobom razgovara naš stari drug Dušan Nedić, Djetić kako ga zove Pajo.

3. *mart.* — Krenuli smo u 7 časova, a oko 10 smo stigli u selo V. Ravan. Na sve strane, na svim položajima bije se, gine. Odjekuju artiljerijske kanonade, avioni kruže, izviđaju, mitraljiraju, bombarduju. Živci napeti kao tetiva. Avet smrti nadvila se — češlja, trebi, proređuje.

Sedam »štuka« bombardovalo je okolna sela. Najviše je stradalo Crvče. Krili smo se po šumi. Uveče pokret i posle kraćeg odmora u selu Mačkare, produžismo za selo Zastinje. Tu smo prenoćili. Večeras smo se rastali od bolnice, od ranjenih drugova. Bilo nam je žao kad smo ih ostavljali onako nepomične, bez zaštite.

Sutradan, 4. marta, bili smo sa štabom brigade u šumi iznad sela Zastinje. Uveče smo se spustili u selo da nešto pojedemo i prenoćimo.

5. *mart.* — U zoru smo napustili selo Zastinje i povukli se u šumu iznad Mačkara, gde smo proveli ceo dan. Uveče smo se ponova vratili u Zastinje da prenoćimo. I sutrašnji dan, 6. mart, proveli smo u šumi znad Mačkara. Sklonili smo se u pećine jer su avioni počeli da tuku i šume, pa više ni tamo nismo imali mira. Uveče, oko 20 časova, produžili smo za selo Seoci koje je gotovo sravnjeno sa zemljom. Od kurira sam saznao da se ujutru kreće negde dalje, na jug. Put će biti naporan i dug, treba spremati nešto hrane!

7. *mart.* — U zoru smo izvršili dug i naporan marš južno od Prozora, niz rečicu Bistricu koja se uliva u Ramu, i izbili na put Prozor — Jablanica. U selu Duge smo se odmorili i ručali. U Bistrici smo ulovili nešto ribe — klenova, pastrmki i mladica — i dali štabu brigade da spremе dobar ručak, jer nekoliko dana gotovo nisu jeli. Mi mineri postali smo stručníjaci i za ribarenje. Jednostavno: pola »čika« kamnitita, jedna kapsla i 10—15 sm štapina, zapalimo i bacimo u vir, a nizvodno postavimo nekoliko ljudi sa provizornim meredovima ili korpama koje se nađu u selu, da hvataju ono što je eksplozija pobila ili ošamutila.

U selu, bolje rečeno kasabi Gračanici, sabijenoj pored obale Rame, nalazi se Vrhovni štab, u jednoj vodenici na Trišćanskom potoku. Ne bismo to ni приметили, da ne sretoh svog druga iz Bačevca Zivorada Marinkovića koji je u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba. U poverenju mi reče da su tu drug Tito, Marko i drugi. Kraj vodenice sedeo je jedan starac sa velikom crvenom petokrakom na šeširu. Nešto je pisao. Zivorad mi reče da je to pesnik Nazor.

Noć se spuštala kad smo kod mesta Rame, na ušću istoimene reke, stigli u granitni kanjon Neretve. Gorelo je na stotine vatra oko kojih su se grejali ozebli borci. Ista slika duž Neretve, sve do Jablanice, gde stigismo kasno u noć. Jablanica leži na desnoj obali Neretve, gde železnička pruga prelazi preko mosta na levu obalu reke i kroz tunel, kraj reke, produžava na jug, ka Mostaru, ka moru.

U centru sela rastovarili smo konje, naložili vatre i polegali kraj njih. Komandir Mušmula otišao je da potraži načelnika inžinjerijskog odeljenja Vrhovnog štaba Volođu ili njegovog zamenika Zivu Đorđevića, da bismo im se stavili na raspolaganje za izgradnju provizornog mosta.

Otišao je i ekonom Labud, pa se vratio po kuvara, džak i konja. Kad su se vratili, doneli su orahe. Budili su nas i delili svakom po punu porciju. Iako smo bili umorni i pospani, nastala lupkanje, krcanje i žvakanje. Dobro su nam prijali posle teškog i napornog puta uz slabu hranu.

8. mart. — Prenoćili smo u Jablanici, rano doručkovali, a potom se sklonili u pećine i tunel kraj Neretve. Čekali smo Mušmulu sa naređenjima. Provizorni most je sagrađen od drvene građe, pored porušenog železničkog. Jutros od zore naše jedinice stalno su prelazile preko mosta i produžavale konjskom stazom uz planinu Prenj.

Mušmula je primio naređenje da se most popravi: zategnu čelična užad koja su popustila i napravi silaz do korita reke uzvodno od mosta, kako bi kolone obalom prišle mostu. Naređeno je da se most maskira priručnim sredstvima, kako neprijatelj ne bi primetio da se preko njega prelazi.

Prionuli smo na posao punom snagom. A i red je da i mi nešto od svog posla radimo. Sve do popodne skrivala nas je magla, tako da nas neprijatelj nije uznemiravao. Oko 15 časova završili smo postavljeni zadatak, ručali i smestili se u tunel, odmah iza mosta, čekajući dalje naređenje.

Preko mosta su prelazile naše jedinice i ranjenici. Celog dana praticala je ta reka ljudi. U koloni ranjenika poznadoh na nosilima Milivoja Tanasijevića iz mog sela Bačevca. Pričao mi je da je kontuzovan (noga mu je slomljena i u gipsu) prilikom bombardovanja položaja kod Bradine, a da je ranjen i Branko Andrić, u napadu na Konjic. Nije mi znao reći šta je sa ostalim ranjenicima Bačevčanima: Purom, Ljubivojem, Dobrivojem, Milančetom i Icinim koji se nalaze u Centralnoj bolnici, kao ni sa ostalim drugovima iz bataljona. Poslednjih dana često sam mislio na njih, na svoj bataljon, na Srbiju, na majku, na Danu moju, na oca i braću koji ostadoše tamo daleko kod Beograda. Sta li je s njima? Da li su živi i zdravi? Da li su u partizanima ili su možda postali izdajnici? Ne, oni to ne mogu postati, znam ja mog Ziku i braću!

Oko 16 časova trže me iz sna snažna eksplozija. Pogledah iz tunela i spazih »štuke« i »dornijere« kako sipaju smrtonosne toware na Jablanicu, na kolone boraca i ranjenika u pokretu. Lete visoko, kruže i bombarduju. »Štuke« pikiraju. Borci otvaraju vatru iz pušaka i mitraljeza, ali bez uspeha.

Povećava se broj žrtava, bilo je mrtvih i ranjenih. Skupo se plaćala sloboda, ali smo i mi skupo prodavali živote. Dokaz su, evo i ovi pobijeni talijanski »rođaci«, bradonje Pavia Đurišića, koji se crne oko mosta i po padinama oko Jablanice, a i da ne govorimo o stotinama i hiljadama pobijenih talijanskih i nemačkih vojnika samo u ovoj ofanzivi.

U 18 časova krenuli smo u selo Krstac. Mrak, uspon i glad usporavali su kretanje. U selo, puno vojske i ranjenika, stigli smo oko 21 čas. Nigde mesta da skloniš glavu pod krov. Vatre na sve strane. Borci lome ograde od prošća. Niko ne pita da li se sme, glavno je ogrejati se.

9. mart. — Prenočili smo kraj vatri. Loše smo spavali. Ko je našao nešto slame bolje je prošao. Rano smo doručkovali. Jadni kuvari. Mi smo bar spavali, a oni su morali da kuvaju. Oko 7 časova napustili smo selo i otišli u šumu blizu kuće na kraju sela gde se smestio štab brigade, da mu se nađemo pri ruci. Mi mineri u brigadi postali smo tako reći »Katica za sve«. Kad treba: miniraj, ruši mostove, pruge, propuste, puteve, kuće i šta ti ja sve znam, a zatim ih ponovo pravi, opravljaj. A kad nismo angažovani na tom stručnom poslu, obezbeđuješ štab brigade, budi kurir ili prati kurire, prati, čuvaj i nosi ranjenike, uključi se u borbenu jedinicu, idi na juriš — i ko zna šta

još nećemo raditi. Ipak, mi smo u neku ruku elitna jedinica. Ne mogu to svi.

Tek što se, oko 10 časova, magla digla, kad se začu brujanje talijanske »savoje«. Nemci su nas, izgleda, ostavili. Propao im je plan uništenja naših snaga i ranjenika, »preuzeli« su nas Talijani. Ovo je njihova uticajna zona, okupaciono područje. Bez našeg pristanka, bez odobrenja naših naroda, podelili su ovu našu lepu zemlju, ali ne zadugo.

Tu kraj sela u šipražju, u zakržljaloj grabovoj šumici odmarao se naš vod, razbačen po grupicama. Spavali smo, kad dođe i drugi nalet »savoje« i prasak bombi po selu. Klečeći posmatrao sam nebo i avione koji su dolazili od planine. Jedna »savoja« otkaçi dve bombe jednu za drugom. Druga je letela pravo na nas. Začu se prodoran zvižduk i nečiji uzvik »Lezi, bomba!« Imao sam samo toliko vremena da se bacim potrbuške. Prasak, eksplozija, komadi drveća, kamenje, zemlja padali su po meni. U ušima mi je zujalo. Ništa nisam čuo. Protresao sam glavom. Ziv sam. Tu na svega 2—3 metra od mene i Bore eksplodirala je avionska bomba, težine oko 10 kg. Bora je ležao nepomično, zgrčen i pokriven kišnom kabanicom po glavi. Digoh se i stresoh sa sebe sitno kamenje, zemlju i iskidano šipražje. Desno je ležao kao sabljom odsečen grab, debljine moje butine. Bojažljivo pridoh Bori i kad ga prodrmah nekoliko puta, on poče trljati oči i osluškivati eksplozije bombi koje je »savoja« bacala odlazeći od nas.

— Sta to grmi? Sto si ti, Katiću, krvav po licu — upita me delegat Bora.

Pipnuh lice i pogledah ruke. Bile su krvave. Bora nije bio ni ogreben, čak ni eksploziju bombe nije čuo. Spavao je »kao zaklan«. Mene je nešto zakačilo. Sa glave više čela curila je krv. Bo sam lakše ranjen. Nisam osećao bol. To je neki mali geler. Bora pokuša da ga noktom izvadi, ali krv linu.

— Imaš li prvi zavoj — upita me.

Pipnuh se za unutrašnji mali džep »nemačke oficirske bluze«, gde mi je još od Sitnice stajao taj, vojniku tako potreban, paketić. Dadoh ga Bori koji ga majstorski otvori. Pre dolaska u partizane bio je student medicine. Namesti ga na ranu i previ me.

Sem mene, niko drugi nije bio ranjen. A tamo u selu srušeno je više kuća i poginulo nekoliko boraca i težih ranjenika koji nisu mogli ili hteli da u toku dana napuste selo.

Milivoje KATIC